

JONA LENDERING

OUUD

HEID

KUNDE

IS EEN WETENSCHAP

EN DAT MAG JE OOK BEST
EENS UITLEGGEN

Jona Lendering

OULDHEIDKUNDE IS EEN WETENSCHAP

En dat mag je ook best eens uitleggen

Uitgeverij Omniboek

TEN GELEIDE

Over Stalin gaat het verhaal dat hem ooit werd gevraagd in één woord aan te geven hoe het met moedertje Rusland ging. “Goed!” En in twee woorden? “Niet goed!”

Aan deze stellig apocriefe anekdote moest ik denken bij de leatuur van Jona Lenderings bevlogen nieuwe boek. Met de oudheidkunde gaat het goed in Nederland. Lendering laat het met deskundigheid en hartstocht zien: een wetenschap van grote tradities, maar ook nog steeds springlevend en zichzelf vernieuwend dankzij nieuwe vragen en methoden. Denk alleen aan de computer, DNA, dendroklimatologie, migratie en klimaat – ze maken heel veel dingen nieuw in en vanuit de oudheidkunde.

Zelf zou ik geneigd zijn hier nog meer goed nieuws aan toe te voegen. Zoals de landelijke onderzoekschool Oikos; het enige alfa-zwaartekrachtprogramma met miljoenen gedoteerd door NWO (“Anchoring innovation”); luistercolleges op cd; een jaarlijkse Week van de Klassieken plus Nationale Archeologiedagen; een goed onderhouden band met het middelbaar onderwijs. En niet te vergeten: aan onze universiteiten een meer dan behoorlijke instroom bij oudheidkundige studies – fier overeind gebleven en zelfs 10% gestegen in de afgelopen twaalf jaar, in dezelfde periode waarin Nederlandse taal- en letterkunde ging halveren. Tel uw zegeningen, zou ik zeggen.

Maar ook noemt Lendering belangrijke factoren dat het niet goed gaat met de oudheidkunde. Twee springen er voor hem bij uitstek uit: te weinig fundamentele aandacht in de media – waar het meer om leuke weetjes gaat dan om de wetenschap daarachter – en de verkoking tussen de disciplines. (Ten gevolge van specialisatie,

nog eens versterkt door de Nederlandse hokjesgeest.) Met op de achtergrond, vervaarlijk schemerend, het universitaire onvermogen, en misschien de onmogelijkheid, om hier iets aan te doen, te veel bevangen als de academie is door de dagdagelijkse werkdruk. Wat feitelijk het motorblok van deze discipline zou moeten zijn, de universiteit, lijkt heden ten dage flink te rammelen. Lendering ziet weliswaar mooie bloemen bloeien rond bepaalde projecten en personen, maar die zijn kennelijk onvoldoende leidend en bindend om de oudheidkunde als geheel op sleeptouw te nemen. Wat een verschil met astronomie in Nederland; toch ook een vak dat het moet hebben van zijn pure drang tot weten zonder economisch voordeel, maar nu al generaties lang het vlaggenschip der *universitas neerlandica*.

In het laatste deel van dit boek zoekt Lendering een weg uit de erosie. Hij zoekt die in veel sterker communiceren vanuit eigenheid en eigen kracht, en verwacht veel van herijking van het museale veld. Als destijds naastbetrokkene bij het (terechte) fiasco van het Nationaal Historisch Museum aarzel ik om in dit laatste mee te gaan – maar niet te ontkennen valt dat zelfs een ijzersterk vak als de geneeskunde onlangs heeft ingezet op een belevingsthemapark, in Oegstgeest. De naam daarvan is dan weer bemoedigend voor ons soort mensen: *Corpus*.

Gaat het nu goed of niet goed met oudheidkunde in Nederland? Per saldo lijkt het een vrij vruchteloze vraag. Laten we liever zeggen: het kan altijd beter. Dit boek geeft daartoe inspiratie en een aanzet. Het geeft te denken in de beste zin des woords. En bovendien te discussiëren binnen de Nederlandse geesteswetenschappen, waar de schuttersputjes zoiets per traditie (en uit schuwheid?) veel te weinig aangaan. Dank daarom aan Jona Lendering, grensganger, gids en humanistisch tienkamper, die daartoe volop stof aandraagt. Om verder te denken, te discussiëren en, mag het zijn: te doen.

Frits van Oostrom

INLEIDING

Dit is geen boek over de Oudheid maar een boek over oudheidkunde. Het is tevens een boek over één oudheidkunde. Bij het uitleggen van de wereld van de Romeinen, Grieken, Joden, Egyptenaren en Mesopotamiërs doet het er immers niet zoveel toe dat wetenschappers in hun onderzoek en onderwijs vaak onderscheid maken tussen archeologie, literatuurwetenschap, historische taalkunde en geschiedvorsing. Deze oudheidkundige bloedgroepen delen hetzelfde onderwerp (de cultuur van de samenleving tussen pakweg 3000 v.Chr. en 650 n.Chr.), delen een verplichting jegens het algemene publiek (u), delen een methodisch probleem (dataschaarste) en delen de vertaalslag van de antieke naar de hedendaagse cultuur. Digitalisering staat op ieders agenda. Voor alle betrokkenen ontstaan de vragen in hetzelfde heden. Een doorbraak in de ene bloedgroep heeft gevolgen voor de andere. Er is meer dat de bloedgroepen verbindt dan scheidt.

Sterker nog, specialisme leidt nogal eens tot fouten. Daarover publiceerde ik het tweeluik *Bedrieglijk echt* (2020) en *Hannibal in de Alpen* (2022). In het ene boek toonde ik wat misgaat als tekstwetenschappers papyri uitgeven vóór archeologen ernaar hebben kunnen kijken, in het andere wat er gebeurt als onderzoekers een probleem archeologisch aanpakken zonder te begrijpen welke informatie classici distilleren uit de bronnen. Ik zal in *Oudheidkunde is een wetenschap* meer voorbeelden geven van te specialistische wetenschap.

* Zie blz. 48 voor deze afbakening.

Uiteraard berust niemand in deze situatie. Verschillende onderzoekers die ik voor dit boek sprak – ze staan vermeld op blz. 233-234 – zeiden me geruststellend dat de subsidiëring tegenwoordig interdisciplinariteit bevordert. Ze zeiden echter ook dat de contouren van het beoogde resultaat zich nog niet aftekenen. Vooralsnog kan een boek als dit dus niet *Oudheidkunde is één wetenschap* heten, maar ik zal desondanks proberen samen te presenteren wat samen hoort, proberen te tonen wat oudheidkundigen doen en proberen uit te leggen waar de innovatie zit.

Dat ik in de vorige zin driemaal “proberen” schreef, is geen valse bescheidenheid. Dit boek kan niet meer zijn dan een poging. Het is een essay in de oorspronkelijke betekenis van dat woord: een probeersel. Ik heb geen wetenschappelijke aanstelling en geen toegang tot de informatie achter de academische betaalmuren. Dat ik het er desondanks op waag, is omdat de vraag naar uitleg van het wetenschappelijk aspect van de oudheidkunde niet nog langer onbeantwoord mag blijven. Te vaak komt de Oudheid in het nieuws met trivialiteiten, en menigeen heeft inmiddels geconcludeerd dat oudheidkundigen niets méér te bieden hebben. Ze lijken geen methode te hebben, ze lopen vaak achter andermans actualiteit aan (“in de Oudheid hadden ze ook epidemieën”...) en lijken zelf niets inhoudelijks te bieden. Iemand moet vertellen dat oudheidkunde geen trivialiteitenleverancier is maar een wetenschap, desnoods iemand zonder onderzoekservaring.

Idealiter hadden mensen die die ervaring wel hebben, de vraag naar uitleg van het wetenschappelijk proces beantwoord. Ik had *Oudheidkunde is een wetenschap* liever gelezen dan geschreven. De onderzoekers hebben echter onvoldoende tijd; van de zevenentwintig Nederlandse academici die ik voor dit boek raadpleegde, klaagden er tweeëntwintig over werkdruk. Ze komen daardoor minder vaak toe aan de overdracht van inzicht dan ze wensen.

Daarmee zeg ik feitelijk dat de oudheidkunde momenteel niet beschikt over een structuur om mensen vertrouwd te maken met het wetenschappelijk proces: het formuleren van vragen, het verwerken van data, de toetsing, de zelftwijfel, de incidentele doorbraak. Onze universiteiten, het archeologisch bedrijfsleven, het onderwijs en onze musea wijden zó veel intellect, geld en tijd aan de Oudheid,

maar in vergelijking met andere wetenschappen schiet het resultaat tekort en de oudheidkunde staat, zoals zoveel geesteswetenschappen, onder druk.

Hoe we de neergang kunnen afremmen, schets ik in het slot-hoofdstuk. Ik denk dat ik iets weet van wat mensen van de voorlichting verwachten. Ik blog dagelijks op *MainzerBeobachter.com*, verzorg cursussen, richtte *Ancient History Magazine* op, schreef boeken, bouwde *Livius.org*, organiseerde zo'n negentig studiereizen en ben verantwoordelijk voor het mislukken van *Grondslagen.net* en de *Livius Nieuwsbrief*. Ik besteed veel tijd aan het beantwoorden van vragen van mensen met een lage en een hoge informatiebehoefte, van mensen uit alle bevolkingsgroepen, van mensen die waarde hechten aan wetenschap en van mensen die het vertrouwen daarin aan het verliezen zijn. Het is lang geleden dat ik minder dan honderd vragen per week heb beantwoord.

De slothoofdstukken zijn gebaseerd op die ervaring. En een slot-hoofdstuk zijnde een slothoofdstuk, gaan daaraan andere hoofdstukken vooraf. U vindt een routekaart op blz. 50, hier beperk ik me tot de constatering dat dit boek uit vier delen bestaat.

1. Een typering van het vak. Doordat ik benadruk wat de bloedgroepen verbindt, begint dit boek wat ongebruikelijk.
2. Een overzicht van de dagelijkse wetenschappelijke praktijk: nieuwe vragen, nieuwe data, zo nu en dan nieuwe fundamentele inzichten.
3. De innovatie: nieuwe methoden en nieuwe *soorten* inzicht. Hopelijk is dit een inspirerende tour d'horizon.
4. Tot slot de vraag waarom onze media, die heus niet slecht zijn, over oudheidkundige innovatie zo veel minder schrijven dan over vernieuwingen in andere wetenschappen.

Ik heb niet gestreefd naar compleetheid. Extra voorbeelden zouden dit boek weliswaar overtuigender hebben gemaakt, maar zouden hebben geleid tot een opsommerig, dik boek. Ik heb de leesbaarheid voorrang gegeven.

Voor mij vormde dit project een even leerzame als prettige speurtocht; feitelijk heb ik de afgelopen maanden vele uren privécollege

genoten. Ik heb namelijk geprofiteerd van gesprekken met talloze Nederlandse en Vlaamse specialisten. Het dankwoord op blz. 233-234 komt vanuit mijn tenen.

In één zin samengevat: oudheidkunde is een wetenschap. Daar mogen onderzoekers zich op laten voorstaan, dat mogen ze tonen. Een van de werktitels van dit boek was *Je bent een wetenschap hoor, je voorlichting mag diepgang hebben*. Niet alleen denk ik dat wat in andere wetenschappen mogelijk is, eveneens moet kunnen in de oudheidkunde, ik denk ook dat dat nodig is als mijn vak draagvlak wil behouden.

DEEL 1

WAT IS OUDHEIDKUNDE?

1 ZES EEUWEN OUDHEIDKUNDE

“Potten en pannen die uit de grond zijn gegraven”

Om de oude wereld beter te bestuderen, ontwikkelden onderzoekers in de loop der eeuwen steeds weer nieuwe methoden, waarmee ze nieuwe soorten inzicht verwierven. Deze kennisgroei had als nadeel dat het vakgebied onoverzichtelijk werd en versnipperde.

1.1 Een vreemde wereld

In de eerste weken van 70 n.Chr. verbleef de Romeinse keizer Vespasianus, net aan de macht gekomen door een staatsgreep, in de Egyptische hoofdstad Alexandrië. Daar bezocht hij de tempel van de god Serapis, waar volgens zijn biograaf Suetonius iets gebeurde dat wij vreemd vinden.

Een man uit het volk die blind was en een ander die verlamd was wendden zich tot hem met een verzoek om genezing van hun gebrek, zoals Serapis hun in een droom had toegezegd. Vespasianus zou de ogen beter maken als hij erop wilde spuwen; hij zou het been weer sterk maken als hij de moeite zou nemen er zijn hiel op te zetten. Hoewel Vespasianus eigenlijk niet geloofde dat dit ooit zou lukken en hij het daarom ook liever niet wilde proberen, zwichtte hij uiteindelijk voor de aandrang van zijn vrienden en probeerde ten overstaan van het volk zowel het een als het ander. En het lukte.¹

Er zijn talloze antieke wonderverhalen. Een eeuw nadat Vespasianus zijn medische talent ontdekte, nam keizer Marcus Aurelius een

regenmaker in dienst om te zorgen voor wat militair opportune neerslag.² Een afbeelding van dit regenwonder is te zien op de Zuil van Marcus Aurelius in Rome. Antieke teksten en kunstvoorwerpen documenteren ontelbaar veel genezingen, uitgekomen profetieën en andere mirakelen. Aangezien we geen aanleiding hebben om te denken dat de natuurwetten destijds niet golden, moeten we concluderen dat we de antieke bronnen en beeldentaal niet zomaar mogen geloven.

We kunnen nu besluiten deze informatie te negeren. Oude teksten zijn dan slechts sprookjesboeken en aan antieke kunstenaars zat een steek los. Het is echter wat al te makkelijk alle informatie over de oude wereld terzijde te schuiven. Oudheidkundigen proberen liever te begrijpen waar die eindeloze hoeveelheid onmogelijkheden vandaan komt. Als we de antieke denkwereld beter doorgronden, kunnen we feit en fictie beter scheiden, teksten beter begrijpen, afbeeldingen beter appreciëren. Daarom denken geesteswetenschappers al twee, drie eeuwen na over de wijze waarop ze de antieke literaire en artistieke vormen kunnen vertalen naar onze eigen cultuur. Deze begripskunst staat bekend als hermeneutiek. Het aardige van de vaardigheid om andere culturen te begrijpen is dat we hiermee ook iets leren over wie wij zelf zijn.

Wij zijn namelijk kinderen van de Wetenschappelijke Revolutie: de ontwikkeling van nieuwe vormen van kennisverwerving in de zestiende en zeventiende eeuw. Wij vinden het daardoor zó vanzelfsprekend dat een bewering toetsbaar is, dat we ons niet langer kunnen voorstellen wat het is om te leven in een wereld waarin informatie oncontroleerbaar is, zoals in de Oudheid en de Middeleeuwen. De middelen om te experimenteren waren destijds zelden aanwezig en ook andere vormen van toetsing waren lastig. Een reis om verschijnselen te observeren was vrijwel uitgesloten. Navraag bij mensen in verre landen verliep al even moeizaam. Zoals gezegd: een voor ons niet voor te stellen wereld. Door de Wetenschappelijke Revolutie is de West-Europese denkwijze grondig veranderd en daardoor raakten wij van de Oudheid gescheiden door een berucht nare, wijde kloof. Waar wij een bewering pas aanvaardden als ze toetsing doorstaat, hechtte een Romein, een Griek, een Jood of een Egyptenaar er waarde aan als ze leek op andere beweringen. Om overtui-

In 466 v.Chr. versloeg de Atheense veldheer Kimon een Perzische strijdmacht bij de monding van de Eurymedon. Volgens een inscriptie op dit kruikje zegt deze Pers dat hij Eurymedon heet en wordt genaaid.³

gend te vertellen dat Vespasianus de macht had, moest Suetonius die macht beschrijven zoals men destijds verwachtte. Het is dus niet zo dat Vespasianus werkelijk de lammen deed lopen en de blinden liet zien.

We moeten antieke teksten dus anders interpreteren dan we gewend zijn. En niet alleen teksten. Het geldt voor alle cultuuruitingen. We ervaren de nare, wijde kloof eveneens als we zien dat een Griekse vaasschilder een overwinning op de Perzen presenteerde als een anale verkrachting. Ik heb zo iets nog niet gezien op hedendaags West-Europees tafelgerei. De classicus, de archeoloog en de historicus zijn allemaal verrast door wat ze constateren. Er is een culturele vertaling nodig. Zo iets doen wetenschappers het liefst beredeneerd.

1.2 De vaardigheid om elkaar te begrijpen

De nare, wijde kloof tussen toen en nu is sinds de Wetenschappelijke Revolutie alleen maar breder geworden. Betere landbouwtechnieken maakten dat West-Europeanen geen honger meer hoefden

lijden, industrialisering leidde tot welvaart, massale scholing werd mogelijk, de verspreiding van informatie veranderde. Een volledig andere wereld ontstond. Dat maakte de oude wereld nog ondoordringelijker dan ze al was.

De antieke cultuur was namelijk altijd al lastig te begrijpen. Sterker nog: dat vonden antieke lezers al, die verbijsterd keken naar bijvoorbeeld de wraakzuchtige, agressieve en stelende goden in de poëzie van Homeros. Lange tijd zocht men de oplossing in het gebruik van allegorieën. Lezers keken dan niet naar wat er letterlijk stond, maar namen aan dat er een diepere betekenis was. Het door Homeros genoemde overspel van Ares en Afrodite ging dan feitelijk over twee tegengestelde principes in het universum – strijd en liefde ofwel afstoting en aantrekking – die samen zouden maken dat de wereld zich bleef vernieuwen. Een ander voorbeeld is dat joodse commentatoren het bijbelse verbod op het eten van varkensvlees uitlegden als een gebod je niet als varkens te gedragen. En een reliëf van vechtende Amazones en Grieken kon slaan op de strijd tussen chaos en orde.

Lastige cultuuruitingen zijn eeuwenlang weggeallegoriseerd. Een subjectief procedé. Er waren echter ook geleerden die de uitleg controleerbaar wilden maken, zoals Wettstein, Schleiermacher en Droysen. We zullen hun opvattingen losjes gebruiken om enkele aspecten van het interpretatieproces te introduceren die belangrijk zijn voor de volgende hoofdstukken.

Eerst Jakob Wettstein (1693-1754), predikant in de Amsterdamse schuilkerk De Rode Hoed en vooral bekend om zijn uitgave van het Nieuwe Testament. Daarbij keek hij niet alleen naar de Griekse tekst, maar ook naar Aramese vertalingen, die immers oeroude tekstvarianten konden bevatten die niet waren overgeleverd in de Griekse manuscripten. Het geheel becommentarieerde hij met rabbijns materiaal. Wettstein stelde daarbij enkele vuistregels op die, iets anders geformuleerd, nog altijd het overwegen waard zijn.

1. Let op de context. De taaluiting “er wordt niet gestrooid” betekent in de dagen voor 6 december iets anders dan als Rijkswaterstaat eind februari door de pekelfoorraad heen is.
2. De betekenis van een woord blijkt uit de wijze waarop een auteur

het gebruikt, niet uit de etymologie of een andere verondersteld ware betekenis.

3. Gebruik, om de betekenis van een passage te bepalen, eerst parallelpassages bij dezelfde auteur, vervolgens passages van auteurs uit dezelfde tijd, taal en regio.
4. Als je een passage niet begrijpt, kijk dan eerst naar wat je wel begrijpt.
5. Indien een bron iets vermeldt dat in strijd is met ons wereldbeeld, bijvoorbeeld een natuurwonder, heeft dat te maken met het toenmalige wereldbeeld.
6. Lees teksten liever niet allegorisch.

Deze vuistregels kwamen niet uit de lucht vallen. De derde regel lijkt bijvoorbeeld op het antieke principe dat we Homeros uit Homeros moeten verklaren. De regels zijn ook toepasbaar bij andere vormen van cultuurinterpretatie, zoals de beeldende kunsten:

1. Let op de omgeving. Een wandschildering in een Pompejaanse kamer stelt niet alleen iets voor, maar is ook afgestemd op de rest van het vertrek.
2. De betekenis van eenzelfde afbeelding kan door de tijd heen variëren. Het anker op een Seleukidische munt symboliseerde later het van de Seleukiden onafhankelijk geworden Judea.
3. Om de betekenis van een cultuuruiting te bepalen, moet je cultuuruitingen bestuderen in dezelfde tijd en regio.
4. Als je iets niet begrijpt, kijk dan eerst naar wat je wel begrijpt.
5. Een afbeelding van een mythe of een natuurwonder is geen afbeelding van een antieke werkelijkheid.
6. Niet elke afbeelding heeft een diepere betekenis. Een guirlande is een guirlande, een meander een meander.

Wettstein was nieuwtestamenticus. Voor wie de Bijbel bestudeerde, voegde hij aan de zes al genoemde adviezen nog een zevende toe: je moest de oude joodse en christelijke cultuur interpreteren zoals de rest van de antieke cultuur. Dat is inmiddels vanzelfsprekend, net als de andere vuistregels. Het zijn geen bindende voorschriften die mechanisch opgevolgd moeten worden waarna *simsalabim* de juiste

betekenis eruit komt rollen. De uitleg van een vreemde cultuur is geen algoritme. De regels dienen vooral om aspecten van het interpretatieproces benoembaar en bediscussieerbaar te maken.

We zullen nog zien dat de derde regel inderdaad discussie behoeft, maar het werkelijke probleem zit dieper. Wettstein ging ervan uit dat de lezer steeds dezelfde bleef en dat de boodschap die hij uit een tekst kon afleiden, ook altijd dezelfde was. Friedrich Schleiermacher (1768-1834) nam in zijn analyse mee dat de lezer, levend in een veranderende wereld, voortdurend verandert en aan dezelfde teksten steeds andere vragen stelt. Deftig gezegd: het hermeneutisch vertrekpunt verandert.

Daarin had Schleiermacher gelijk. Wijzigende wereld, wijzigende vragen. Wie de oudheidkundige publicaties van de afgelopen decennia bekijkt, zal de modes herkennen.* Bovendien veranderen we ook zelf doordat we een cultuuruiting bestuderen. Wie een tekst herleest, is immers al een stap dichterbij het begrip dan wie hem voor het eerst leest. Bij de eerste kennismaking lezen we woord voor woord, zin voor zin, hoofdstuk voor hoofdstuk. Vanuit de losse onderdelen bouwen we een beeld op van het geheel. Als we zo een indruk van het geheel hebben gekregen en de tekst herlezen, begrijpen we de onderdelen beter. Deze heen-en-weergang tussen deel en geheel verkleint de subjectiviteit van ons oordeel en valt net zo lang te herhalen tot we denken voldoende begrip te hebben verworven. De jargonterm is “hermeneutische cyclus”, maar we mogen ook denken aan een spiraal die steeds dichterbij draait naar werkelijk begrip.

Wat Schleiermacher zei over teksten, geldt vanzelfsprekend tevens voor de materiële cultuur. Aan de diverse muurresten en gebruiksvoorwerpen herkent de archeoloog dat een ruïne een marktplein is geweest, en als hij weet dat iets een marktplein was, herkent hij het raadhuis, een tempel en het kantoor van de marktmeester. Heeft hij die geïdentificeerd, dan begrijpt hij het ontwerp van het marktplein weer beter en herkent hij de specifieke keuzes van de ontwerper.

* Vgl. blz. 55-74.

MET EEN TEN GELEIDE VAN FRITS VAN OOSTROM, OUD-PRESIDENT KNAW

De fascinatie voor de verdwenen cultuur van de oude Romeinen, Grieken, Joden, Mesopotamiërs en Egyptenaren vormt een van de rode draden door de West-Europese cultuurgeschiedenis. En het is een wetenschap: oudheidkunde. In dit boek legt Jona Lendering uit waarom.

Nieuwe perspectieven en nieuwe data leiden tot nieuwe inzichten. Nieuwe technieken leiden bovendien tot nieuwe soorten inzicht. Nog mooier zijn de kruisbestuivingen, zoals wanneer de bio-archeologie de literatuurwetenschap verrijkt.

Wie interesse voor de Oudheid ontwikkelt, krijgt daarover echter weinig uitleg. In **oudheidkunde is een wetenschap** vult Lendering deze lacune. Ook breekt hij een lans voor betere uitleg van het wetenschappelijke van de oudheidkundige wetenschappen.

JONA LENDERING is historicus, journalist en docent. Hij beheert de website livius.org en blogt al twaalf jaar dagelijks over de Oudheid op MainzerBeobachter.com. Hij heeft diverse boeken gepubliceerd, waaronder een recent tweeluik over onvoldoende samenwerkende wetenschappen: *Bedrieglijk echt* en *Hannibal in de Alpen*.

Uitgeverij Omniboek

www.omniboek.nl

ISBN 9789401919425 NUR 687

9 789401 919425